

Wraak, recht en slachtofferbehoeften*

Bas van Stokkom

De laatste decennia heeft een punitief populisme vaste grond onder de voeten gekregen, waardoor wraak haar negatieve morele betekenissen lijkt te hebben verloren. Populistische beelden zoals 'slachtoffers hebben recht op wraak' hebben grote invloed verkregen. In een punitief klimaat geloven burgers dat straffen zullen bijdragen aan emotioneel herstel. Deze bijdrage reflecteert op de vraag of wraak en strenge bestraffing therapeutische waarde hebben.

In het eerste deel wordt de emotie wraak besproken tegen de achtergrond van het hedendaagse populisme en de daaraan gerelateerde *victim-centred discourse*. Daarbij wordt de samenhang tussen slachtofferbehoeften, wraak en bestraffing besproken, vooral de *zero-sum* logica: de veronderstelling dat 'zijn lijden' bijdraagt aan 'mijn genezing'. Geconcludeerd wordt dat wraak slechts tijdelijke opluchting brengt, maar dat de voortdurende herbeleving van het misdrijf en de prikkels om destructieve gevoelens vrijuit te laten gaan, juist welbevinden in de weg staan. Recht doen en wraak verdragen elkaar niet goed.

In het tweede deel passeren respectievelijk het spreekrecht (en de schriftelijke slachtofferverklaring, hierna: SSV) en het herstelrecht de revue. Hoe verhouden de slachtoffers die in deze procedures participeren zich tot wraak? Kunnen spreekrecht en herstelrecht de wraakgevoelens en punitieve verlangens van slachtoffers verminderen? Omdat deelnemers binnen het spreekrecht en de SSV er doorgaans van uitgaan dat hun verklaringen tot een hogere straf zullen leiden, zijn velen na afloop teleurgesteld. Zij blijven de dader dan zien als een kwaadaardig persoon. Herstelrechtelijke procedures geven vaak een tegengesteld beeld te zien. Dit alles is geen nieuwe denkexercitie. Vooral Antony Pemberton (2005; 2011a; 2011b) heeft in vele publicaties deze thematiek besproken, ook in dit tijdschrift en daarbij vergeldings- en herstel motieven onder de loep genomen.

Ten slotte worden enkele kritische kanttekeningen geplaatst bij de tendens van therapieusering binnen het straf- en herstelrecht. Gepleit wordt om de 'victim's voice' en het emotionele verwerkingsproces strikt van elkaar te scheiden.

Een dubbelzinnige visie op wraak

In westerse culturen zijn mensen dubbelzinnig over wraak: hoewel we menen dat wraak onder bepaalde omstandigheden wel een functie heeft, vinden we die emotie toch ook laag bij de grond en onethisch. Wraak wordt dikwijls afgedaan als dwaas, ongecontroleerd en mateloos. Op zoek naar rationele vormen van rechtvaardigheid hebben westerse rechtssystemen wraak geprobeerd buiten de deur te houden. Niettemin worden in literatuur en film juist wraaklustige helden ver-

* Dit artikel is voor een groot deel gebaseerd op 'Victim needs, self-respect and "closure": does revenge satisfy?' (Van Stokkom 2011).

heerlijkt. In massaculturele producties is wraak een aantrekkelijk motief, appellerend aan allerlei fantasieën en geweldsscenario's (French 2001). Hoewel maar weinig mensen wraak goedkeuren, vindt men kijken naar wraakverhalen zeer onderhoudend. Niettemin zeggen we vaak dat wraak en rechtvaardigheid niets met elkaar te maken hebben.

Er zijn ook belangrijke verschillen tussen wraak en vergelding (Nozick 1981, 366-68). Vergelding is gebonden aan algemene principes en begrenst de hoeveelheid straf. Anderzijds is wraak persoonlijk van aard: die emotie hangt samen met het specifieke gevoel dat je hebt om de 'schuldige' te beschadigen. Men wil het toebrengen van leed ook zelf beleven. Bovendien gaat wraak gepaard met plezier in het lijden van de ander, terwijl in vergelding geen persoonlijke gevoelens hoeven door te klinken, hoewel vergelding weer wel gepaard kan gaan met plezier in 'recht doen'.¹

Velen beschouwen wraak als het tegendeel van rechtvaardigheid: de antithesis van afstandelijk, onpersoonlijk, proportioneel en regel-geleid. Maar volgens de filosoof Solomon (1990, 40-41) bestaat er een nauwe band tussen de emotionele dimensies van wraak en straf (zie ook Murphy 2003):

'(...) to seek vengeance for a grievous wrong, to revenge oneself against evil: that seems to lie at the very foundation of our sense of justice, indeed, at the heart of ourselves, our dignity and our sense of right and wrong. (...) Vengeance is the "undoing of evil", "getting even" for wrong. The victims' desire for revenge should be respected and acknowledged.'

Wraak mag dan primitief zijn, maar dat gevoel is niettemin de conceptuele kern van recht doen. We hebben een bijna instinctief gevoel dat ons geen geweld mag worden aangedaan, en wanneer dat wel het geval is, wensen we een vereffening. Het lijkt erop dat wraak inderdaad vergezeld gaat met enkele moreel waardevolle effecten: slachtoffers staan op en tonen macht; ze laten hun zelfrespect spreken. Niettemin, de meeste filosofen plaatsen wraaklust bepaald niet in een positief perspectief. Filosofe Trudy Govier (2002, 8) zegt:

'One reason for doubts about the merits of revenge is that people often become obsessed with thoughts of revenge and may bring great harm to themselves and others in their quest for it. Another is that campaigns for revenge often escalate.'

Wraak kan inderdaad makkelijk ontsporen en tot excessieve vormen van revanche leiden, wat onder andere te wijten is aan een vertekende evaluatie van het betreffende incident en de schade die je is aangedaan (Newberg e.a. 2000). Bekend is dat wrekers vaak de motieven van de veronderstelde daders verkeerd

1 Voor een kritiek zie Zaibert (2004) (redenerend dat vergelding en wraak in het geheel niet makkelijk te onderscheiden zijn; zowel de wreker als de vergeldende bestraffer worden geleid door verontwaardiging en woede).

Bas van Stokkom

inschatten, hun woede op onschuldige derde partijen richten, of het leed dat hen is aangedaan niet in een context kunnen plaatsen (Tripp & Bies 1997).

Is er iets mis met het verlangen naar wraak, nog los bezien van de gevolgen? Volgens Trudy Govier is dat gevoel moreel bedenkelijk, omdat het een andere persoon opzettelijk wil beschadigen. De dader moet lijden opdat het slachtoffer daaruit bevrediging kan putten. Ethisch gezien betekent dat dat daders enkel als middel worden gezien; hun menselijke waardigheid wordt niet gerespecteerd.

Het argument dat er een morele balans wordt hersteld, doet daar niets aan af; het slachtoffer plaatst zich op hetzelfde niveau van de dader, dat wil zeggen: de ander wordt een instrument voor mijn bevrediging. Govier concludeert dat wraaklust fundamenteel immoreel is: moraliteit hoort immers gebaseerd te zijn op de verplichting andere personen te respecteren. 'To act as agents of revenge, we have to indulge and cultivate something evil in ourselves' (Govier 2002, 12). Respectabele personen zouden geen plezier moeten willen ontleenen aan de opzettelijke beschadiging van anderen.

Ondanks deze ethische interpretatie erkent Govier (en vele andere filosofen) dat wraakgevoelens niet geëlimineerd kunnen worden. Ze vormen een vitaal deel van ons emotionele leven. De schade die daders hebben veroorzaakt, wekt vaak morele verontwaardiging, boosheid en ook wraaklust op. Om die redenen is het zo belangrijk dat tijdens ernstige strafzaken 'punitieve symbolen' worden geuit: de veroordeling van het gedrag van de dader is nodig om publieke woede te temperen. Hierdoor kunnen negatieve emoties mogelijk in moreel acceptabele vormen worden omgebogen. De taak van het vergeldende recht is dan ook om wraaklust binnen een rechtskader van proportionaliteit te voegen.

De maatschappelijke herwaardering van wraak: punitief populisme

Heden ten dage lijkt er een grotere politieke en culturele druk te zijn om de wraakgevoelens van slachtoffers te erkennen. Is het taboe op wraak verdwenen? Er wordt gemakkelijker naar wraakgevoelens verwezen, niet alleen in de amusementsindustrie en sport, maar ook in de politiek, het bedrijfsleven en de advocatuur. Jaloezie, nijd, wrok en rancune lijken uit hun slapende toestand te zijn ontwaakt, worden publiekelijk aanbevolen en – zoals iedere emotie – commercieel geëxploiteerd.

Slachtoffers zijn geen vreemdelingen meer, anoniem en zonder gezicht. Op tv en in de pers wordt hun stem luider dan ooit gehoord. In een 'wereld van leugens' lijken de verhalen van slachtoffers de waarheid te representeren. Aansluitend op de trend van therapeutisering dienen alle ellendige gevoelens te worden geuit. Zwijgen is verdacht. Slachtoffers worden vaak gepresenteerd als martelaren of wraakengelen. In hun naam klinkt publieke steun voor straf scheller door. In Nederland fungeert het Burgercomité tegen Onrecht, geleid door politicus en kruisvaarder Joost Eerdmans, als een belangrijke populistische organisatie voor slachtoffers. De slogan van het comité liegt er niet om: 'Wie barmhartig is voor de wolven, doet onrecht aan de schapen!'

Veel politici, advocaten en belangenbehartigers beweren dat flinke straffen psychologische verlichting kunnen geven. Straf zou slachtoffers kunnen helpen om met hun ellende om te gaan. Zij beweren dat alleen harde straffen de slachtoffers duidelijk kunnen maken dat zij serieus worden genomen (Elias 1996). Wordt een dader niet tot een lange straf veroordeeld, dan wordt dat snel uitgelegd als een ondermijning van de waarde van het leven van het slachtoffer en het berokkenen van extra leed.

In de populistische retoriek hebben slachtofferbeelden ook de functie om de kwaadaardigheid van de dader te illustreren. Een slachtoffergericht discours dat op voorhand verwijst naar het beeld van kwetsbare slachtoffers (en lelijke slachtofferbeelden wegmoffelt, bijvoorbeeld die van prostituees), kan aanzienlijke vertekeningen met zich brengen: de pijnlijke emoties van het slachtoffer hebben de overhand, de individuele kenmerken van de dader worden niet van belang geacht (Kanwar 2001). De grote media-aandacht voor ernstige zaken bevestigt de uitzonderlijkheid van de ervaringen van slachtoffers. Het is bijzonder moeilijk hun ervaringen publiekelijk tegen te spreken. Dat wordt snel geïnterpreteerd als het relativeren van de ellende die het slachtoffer moet doormaken. Een pleidooi voor een minder zware straf wordt ook snel als een persoonlijke belediging ervaren. Binnen deze populistische context kunnen slachtoffers en het publiek ook teleurgesteld raken wanneer blijkt dat daders kwetsbare kanten hebben en gebukt gaan onder moeilijkheden. Velen keren zich bij voorbaat af van de biografische bijzonderheden van de dader, wat een behoorlijke hindernis kan zijn om de punitieve verlangens van slachtoffers te matigen.

In de Verenigde Staten treedt deze tendens robuuster naar voren dan in Europa. Veel slachtoffergroepen en de media hebben een therapeutisch discours van *closure* en *healing* omarmd. Die termen worden ook benut om de eis van harde straffen kracht bij te zetten. Straf staat ten dienste van het slachtoffer. In de context van de doodstraf merkt criminoloog Frank Zimring (2003) op dat de executie een positieve impact zou hebben, waarmee veel burgers zich zouden identificeren:

‘It is assumed that there is a “zero-sum” relationship between the welfare of the victim’s relative and that of the offender: the greater the suffering to be inflicted on the offender, the better the victim’s loved ones should feel.’ (p. 55)

Binnen die *zero-sum* logica worden de rechten van slachtoffers en verdachten als communicerende vaten gezien. Verzwakking van de rechten van de verdachten wordt als winst voor de slachtoffers gezien. Die rechten vergroten immers het lijden van de slachtoffers (Pemberton 2011b). De versterking van de positie van het slachtoffer zou ook tot positieve therapeutische effecten leiden, waarbij *closure* als een reëel doel van het strafproces wordt opgevat.

In die populistische context is het niet verwonderlijk dat wraak op instemming kan rekenen. Dominante scripts zoals ‘wraak is natuurlijk’ en ‘hard straffen zal het slachtoffer goed doen’ worden als waarheden opgevat. Die misleidende retoriek kan de verwachting voeden dat mensen wraaklustig zouden moeten zijn en

Bas van Stokkom

dat voorstanders van milde straffen geen respect hebben voor het slachtoffer (Kay 2007).

Veel onderzoekers hebben erop gewezen dat deze retoriek schadelijk is voor slachtoffers. Bovendien wijzen victimologen erop dat – ondanks de sociale druk om wraaklustig te zijn – veel slachtoffers geen wraak wensen en minder punitieve opvattingen hebben dan vaak wordt gedacht. Victimisering brengt niet automatisch punitieve antwoorden voort. Het geloof dat juist slachtoffers gesteld zijn op strenge straffen blijkt onjuist te zijn (Maruna & King 2004; maar zie Pemberton 2012). Veel slachtoffers geven er de voorkeur aan hun normale leven weer op te pakken; sommigen laten boosheid snel varen, anderen blijven bitter. Slachtoffers vormen dan ook bepaald geen homogene groep met dezelfde voorkeuren en wensen. Criminologe Lucia Zedner (2002) zegt er het volgende over:

‘Those suffering the worst harm or loss do not necessarily have correspondingly high needs. They may enjoy a supportive environment, be innately resilient, or otherwise able to overcome the effects of victimization. Victims suffering objectively less serious crimes may require greater support if they are vulnerable or isolated.’ (p. 431)

Niettemin heeft het populistisch vertoog dat wraak en flink afstraffen het slachtoffer goed zouden doen, sterk postgevat. Vaak wordt aangenomen dat de *zero-sum* logica juist is: het welzijn van het slachtoffer zou afhangen van het leed dat de dader berokkend wordt. Als dat zo is zou wraak een therapeutische functie hebben. In hoeverre klopt dat?

De *zero-sum* logica nader bezien

Kan het uiten van wraakgevoelens bijdragen aan een hogere zelfachting? En in hoeverre is het daarvoor nodig dat de dader beschadigd wordt? Laat ik eerst enkele morele functies van wraak bespreken. Veel auteurs wijzen erop dat wraak een soort zelfverdediging is, nodig om het zelfbeeld en de status te herstellen. ‘The failure to respond to a perceived injustice can actually further diminish the victim, both in his or her own eyes, as the eyes of others’ (Miller 2001). Ook Trudy Govier (2002) omschrijft wraak als een manier om herwaardering te vinden, een poging om de vernedering die de misdaad heeft gebracht te boven te komen.

Aan wraakmotieven zouden drie morele doeleinden ten grondslag liggen (Tripp & Bies 1997; Orth 2004; Miller 2001; McCullough e.a. 2001). Ten eerste komt in wraak het verlangen naar vereffening tot uitdrukking. Wraak zou de winst-verliesrekening na de misdaad weer in evenwicht brengen. Wraak is dus verbonden met de norm van wederkerigheid (de *lex talionis*). Op de tweede plaats zou wraak de zelfachting van het slachtoffer versterken. Door een wrekende opstelling presenteert je jezelf als een krachtig persoon die het aangedane onrecht niet tolereert. Wraak wordt in dat verband ook wel opgevat als ‘saving face’: een poging om het geloof dat het slachtoffer niet in staat is voor zichzelf op te komen

en daarom geen waardige behandeling zou verdienen, ongedaan te maken. Ten derde kan wraak een onderwijzende missie hebben: het verlangen de dader een les te leren. Wraak zo bezien, komt neer op morele instructie: de dader laten merken dat zijn gedrag niet getolereerd wordt en bestraft moet worden. Dat preventieve motief kan in het teken van afschrikking staan.

Ook psycholoog Nico Frijda beklemtoont dat deze morele functies een rol kunnen spelen. Hij meent dat de onderdrukking van wraakgevoelens therapeutisch contra-productief zou kunnen zijn en dat wraak 'de balans van lijden' zou kunnen herstellen. Iemand leed berokkenen die ons pijn heeft gedaan zou ons eigen lijden kunnen verminderen. Onze gevoelens, zo redeneert hij, hangen af van onze voorspoed en tegenspoed vergeleken met die van anderen (Frijda 1994, 274). Het contrast tussen geluk en verdriet doet er dus toe: 'he is happy and I am suffering'. Wraak zou nu bedoeld zijn om dit contrast ongedaan te maken. Frijda's interpretatie lijkt aldus op de voorheen verwoorde *zero-sum* verwachting binnen de logica van punitief populisme. Simpel gesteld: 'zijn lijden is mijn genezing'.

Psychologisch onderzoek heeft deze veronderstelling niet bevestigd (Crombag e.a. 2003; Gollwitzer 2011; Carlsmith e.a. 2008). Wraak is niet zozeer gericht op een herstel van de balans tussen pijn en plezier, noch is wraak een kwestie van vereffening. Wraak heeft meer te maken met het uitzenden van een boodschap: wraakzuchtige slachtoffers willen daders een les leren en beogen hun daarom een slecht gevoel te geven. Het latente doel is 'doe mij dat nooit meer aan'. Tegelijk beoogt wraak de status van het slachtoffer op te vijzelen door een krachtige performance (Gollwitzer 2011; Crombag e.a. 2003). Het herstel van de balans van moreel respect doet er dus wel toe ('de ander de waarheid zeggen'; 'niet over je heen laten lopen').²

Om die reden kan ook het opleggen van straf van belang zijn voor het slachtoffer (in termen van sociale status en waardigheid). Nu heeft onderzoek van Orth (2004) aangetoond dat straf slechts gedeeltelijk de wraakbehoefte van slachtoffers van gewelddadige misdaad kan bevredigen en dan vooral in de fase vlak na het opleggen van straf. Op de lange duur worden wraakgevoelens niet beïnvloed door de strafmaat. Het verstrijken van tijd nadat het delict had plaatsgevonden bleek geen invloed te hebben op de intensiteit van wraakgevoelens. De reden daarvoor is het piekeren over en herkauwen van de gebeurtenissen en de aanhoudende boosheid hierover (*anger rumination*). Zolang dat herkauwen voortgaat, is recht doen in termen van verdiende straf niet genoeg. Slachtoffers die in beslag worden genomen door die vermalende wraakgedachten lijken ook niet gevoelig te zijn voor milderende factoren zoals oprechte verontschuldigen of het aanbieden van compensatie.

Misschien mogen we concluderen dat wraak slechts tijdelijk bevrediging of opluchting brengt, en wel nadat de straf wordt opgelegd. Op de lange duur hebben wraakgevoelens geen therapeutische waarde: ze kunnen de aangebrachte pijn niet verminderen. Straf kan het vermogen van slachtoffers om met verlies en leed

2 Misschien dat slachtoffers met chronische posttraumatische stress die te maken hebben met onherstelbare schade, wel vatbaar zijn voor de *zero-sum* logica van 'zijn lijden is mijn genezing'.

Bas van Stokkom

om te gaan niet veranderen. Het is dan ook onacceptabel om slachtoffers wijs te maken dat streng straffen zou bijdragen aan hun herstel.

Maar ook al kan leedberokkening aan de dader niets toevoegen aan het welzijn van het slachtoffer, dan nog kan wraak de waardigheid van het slachtoffer communiceren: hij verdient het niet onrecht te worden aangedaan. Die boodschap heeft ook een legitieme plek binnen het strafproces. De terechte woede van het slachtoffer en de redenen daarvoor bieden belangrijke informatie aan zowel de dader als de gemeenschap, met name als het gaat om de impact van de misdaad. Het slachtoffer dient openlijk de aanval op zijn waarde als persoon te trotseren. Zij dragen op die manier ook bij aan publieke normbevestiging (Van Stokkom 2008).

Wraak als persoonlijke aanleg?

Zoals gezegd, slachtoffers reageren zeer verschillend op het onrecht dat hen is aangedaan. Sommigen willen hun normale leven weer snel oppakken, anderen komen niet los van het misdrijf en blijven wraakgevoelens koesteren. Veel psychologen benadrukken dat mensen een persoonlijke aanleg hebben voor wraakgevoelens (McCullough e.a. 2001; Worthington 2006). Sommige mensen zijn meer wraaklustig dan andere en om die redenen minder in staat om gevoelens van sympathie te tonen in de periode na het misdrijf.

McCullough en zijn collega's (2001) stelden vast dat sommige mensen sterker de neiging hebben om het gebeurde steeds opnieuw te beleven, vaak gepaard met aanhoudende woede en de motivatie om wraak te nemen (*anger rumination*). Deze personen ervaren ook lagere niveaus van welzijn en tevredenheid met het bestaan. Wanneer slachtoffers een sterke aanranding hebben om gezichtsverlies te voorkomen, zijn ze meer geneigd om wraak na te streven en hun boosheid te etaleren. Ze zijn niet goed in staat hun bezigheden weer op te pakken en concentreren hun energie op inbreuken, haat richting dader en het verzinnen van destructieve scenario's.

Die bevindingen zijn niet nieuw. Psychoanalytici maken een onderscheid tussen niet-psychotische uitingen van verdriet, waarbij pijn gepaard gaat met het vertrouwen dat de ellende uiteindelijk te boven kan worden gekomen, en psychotische uitingen van verdriet, die gebaseerd zijn op de projectie van alle kwaad op de vijand. Wanneer slachtoffers niet toekomen aan rouw over verlies of vernedering en ze potentiële destructieve gevoelens in zichzelf niet onderkennen, neigen ze ertoe rouw te verdringen ten gunste van vijandigheid (Mitscherlich & Mitscherlich 1967). Slachtoffers die hun ellende of vernedering projecteren, hebben ook vaak te maken met niet-herkende gevoelens van schuld en schaamte (Scheff 1994).

Niettemin, zeggen McCullough e.a. (2001, 609), is het mogelijk dat mensen met aanleg voor wraak hun destructieve verlangens om moreel principiële redenen aanhouden. Dat overtuigt hen ervan dat wraaklust een moreel te rechtvaardigen antwoord is op het onrecht dat hen is aangedaan. Slachtoffers die sterker georiënteerd zijn op regels, regelnavolging en faire bejegening dan op zorg en het onder-

houden van goede relaties, neigen er niet snel toe vergeving te schenken (Exline & Baumeister 2000). Wanneer rechtvaardigheid retributief wordt opgevat ('guilty persons deserve to suffer'), worden de opties van vergeving, sympathie en barmhartigheid doorgaans geblokkeerd. De dader zijn schuld kwijtschelden (vergeving) en het beoordelen van daders met (enig) begrip veronderstellen een bereidheid om voorbij te gaan aan onmiddellijk eigenbelang en om regels van verdiende straf (oog om oog) minder strikt te interpreteren. Met andere woorden: indien slachtoffers ertoe neigen om rechtvaardigheid strikt op te vatten, is een mildere bestraffing niet aan de orde. Vanuit die psychische gesteldheid wordt vergeving doorgaans als moreel onjuist gezien.

In een overzichtsstudie wijst Vidmar (2000, 24-26) erop dat er steun is voor de these dat een groter commitment aan regels en verplichtingen gepaard gaat met robuustere punitieve antwoorden. Hetzelfde geldt voor mensen die hoog scoren op de schaal van de autoritaire persoonlijkheid. Deze 'high authoritarians' stellen daders persoonlijk verantwoordelijk voor hetgeen ze hebben aangericht, terwijl 'low authoritarians' eerder verwijzen naar sociale omstandigheden als oorzaak van crimineel gedrag (Vidmar 2000; zie ook Gaubatz 1995). Ze neigen er ook toe om kleine inbreuken als opzettelijke handelingen te zien. Mensen die daders gemakkelijk beschuldigen, ook als ze zelf aan het ontstaan van het incident hebben bijgedragen, neigen er in sterkere mate toe om wraakscenario's te bedenken en overwegen daadwerkelijk wraak te nemen (Bradfield & Aquino 1999; Stuckless & Goranson 1992; Hennesy & Wiesenthal 2005).³ Veel onderzoek wijst uit dat mensen met 'high trait hostility' op een vooringenomen wijze informatie vergaren, snel een slecht karakter aan de dader toeschrijven en er eerder toe neigen agressief te reageren.

Het is dus van belang om wraakzuchtige mensen ertoe te bewegen de onzorgvuldige manier waarop zij schuld toeschrijven te heroverwegen. Mogelijk zouden zij kennis kunnen nemen van de context en details van het misdrijf, waaronder de motieven van de dader. Echter, het lijkt zinloos om direct te appelleren aan de morele standaarden van vergeving en barmhartigheid. Om wraakmotivaties te doorbreken lijkt het zinvoller om te appelleren aan het eigen register van morele gevoelens, waarin strikte rechtvaardigheid en verdiend loon de overhand hebben. Bijvoorbeeld, aanmoedigen om te reflecteren op de neiging om overtredingen die men zelf heeft begaan of zou kunnen begaan te ontkennen of weg te moffelen (Berry e.a. 2005).⁴

Bij het voorgaande past de vraag of wraak wel altijd een kwestie is van aanleg. Veel psychologen wijzen erop dat wraakgevoelens in sterke mate samenhangen met posttraumatische klachten. Wanneer de emotionele impact van het delict blijft aanhouden, blijven slachtoffers een hoge mate van woede en angst voelen.

3 Studies waarin een Vengeance Scale is ontwikkeld (Stuckless & Goranson 1992; Vidmar 2000; Hennesy & Wiesenthal 2005) laten zien dat vrouwen consistent lager scoren dan mannen. Deze studies tonen ook aan dat wraak als motiverende factor fungeert voor vele vormen van crimineel en antisociaal gedrag, waaronder diefstal, vandalisme en mishandeling.

4 Elders (Van Stokkom 2012) heb ik betoogd dat slachtoffers in de publieke fora van het recht de morele plicht hebben om de waarheid te vertellen en op redelijke wijze te reageren op moeilijke verteerbare feiten.

Bas van Stokkom

Orth en collega's (2006) wijzen erop dat dit niet zozeer te wijten is aan het motief van vergelding als zodanig, maar aan de aanhoudende neiging om het gebeurde te herbeleven. Het zijn dus eerder de aanhoudende traumatische klachten die tot een 'conservative shift' kunnen leiden in de voorkeuren van slachtoffers (zie Pemberton 2011a). Die emotionele impact vormt ook de basis voor vergeldingsdrang en punitiviteit.

De criminologen Sherman en Strang (2011) keren zich uitdrukkelijk tegen de idee dat wraak iets natuurlijk is en de trendy ondersteuning daarvoor vanuit de neurowetenschappen. Er is wel degelijk vat te krijgen op wraaklust. Binnen emotioneel intelligente ontwerpen zoals herstelrechtelijke settings kan in hun ogen wraak plaatsmaken voor meer positieve emoties (zie verderop). De inrichting van het recht zou ook de hoop bij alle betrokkenen moeten voeden.

Spreekrecht en wraak

Het voorgaande maakt duidelijk dat slachtoffers vaak teleurgesteld zijn nadat de rechter de straf heeft uitgesproken. Dat is vooral het geval bij slachtoffers van ernstige misdaad die te maken hebben met hoge niveaus van posttraumatische stressstoornissen. Voor deze groep is de strafmaat van groot belang. Hoe ernstiger de misdaad, des te belangrijker de op te leggen straf wordt. Deze groep neigt ook naar hardere oordelen, zowel met betrekking tot het strafrechtelijke beleid als politieke opvattingen (Pemberton 2011a).

Voor slachtoffers van ernstige misdaad is de strafoplegging een belangrijk moment. Pemberton (2012, 117) wijst erop dat onvoldoende straf een negatieve impact kan hebben in termen van de boodschap die ervan uitgaat. Het rechterlijke vonnis fungeert dan ook als publiek oordeel over de sociale status van het slachtoffer. Het achterwege blijven van straf of een te lichte straf geeft het signaal af dat het slachtoffer er weinig toe doet of niet gerespecteerd wordt.

Dat slachtoffers van zware misdrijven vaak punitieve verlangens verwoorden, komt aan het licht in onderzoek naar spreekrecht. In veel *common law*-jurisdicties waar *victim impact statements* (VIS) zijn geïntroduceerd, worden slachtoffers aangemoedigd zich uit te laten over de hoogte van de straf.⁵ In een uitgebreid overzicht van bevindingen met betrekking tot het spreekrecht in *common law*-landen wijst Julian Roberts erop dat slachtoffers doorgaans om een veel hogere straf vragen dan op grond van de waargenomen ernst van het misdrijf kan worden gegeven. Bij gevolg raken slachtoffers stevast teleurgesteld wanneer een in hun ogen veel te milde sanctie wordt uitgesproken (Roberts 2009, 359; ook Hoyle 2011, 257).

'One of the most robust findings in the victim impact literature is that victims who expect their statement to have a direct influence on sentencing

- 5 Onderzoek naar de publieke opinie (Roberts & Hough 2005, hoofdstuk 4) maakt duidelijk dat veel burgers veronderstellen dat de opgelegde straffen het resultaat zijn van onberedeneerde mildheid van rechters; burgers hebben weinig oog voor de rechterlijke plicht om te beantwoorden aan de richtlijnen en gangbare jurisprudentie.

react with disappointment and anger once it becomes clear that their sentencing “submission” will not be followed.’ (Roberts 2009, 360)

De meeste slachtoffers, zegt Roberts, hebben geen reële verwachtingen ten aanzien van impact verklaringen tijdens het strafproces. Ze gaan er simpelweg van uit dat de verklaring zal bijdragen aan een harde straf. Ze veronderstellen, louter omdat ze de gelegenheid hebben gekregen hun mening te verkondigen, dat hun woorden verschil zullen maken. Velen zijn dan ook ontstemd over het gebrek aan enige reële controle over de straftoemeting (ook Edwards 2004).

Opmerkelijk is dat slachtofferverklaringen de bepaling van de straftoemeting door de rechter nauwelijks beïnvloeden. Dat wordt door zowel pleitbezorgers als critici van het spreekrecht beaamd (Roberts 2009, 373). Rechters laten zich wat dit betreft dus niet beïnvloeden en staan garant voor een onafhankelijk strafproces.

Zoals gezegd, slachtoffers gaan ervan uit dat hun verklaringen een verschil maken. Ook een evaluatiestudie van het Nederlandse spreekrecht laat dat zien (Lens e.a. 2010). Een van de bevindingen is dat bijna 50 procent van de participerende slachtoffers (die hun verklaring zowel schriftelijk als mondeling kenbaar maakten) de beslissing over de strafmaat wilden beïnvloeden. Hoewel Nederlandse slachtoffers niet geacht worden zich uit te spreken over de strafmaat, snijden zij dat onderwerp in hun verklaring vaak onbewust aan. Ze neigen er dus intuïtief toe een aanbeveling te uiten.

Een andere bevinding is dat de meeste slachtoffers die gebruikmaakten van het spreekrecht, van mening zijn dat de uitgesproken straffen te licht zijn en eigenlijk nooit te zwaar (Lens e.a. 2010, 85). De meningen over de strafmaat blijken vervolgens voor een groot deel de tevredenheid over het strafproces te bepalen. Hoe zwaarder, des te tevredener. Omgekeerd: 64 procent van degenen die de straf ‘zeer licht’ vinden, is ontevreden over de uitkomst van het proces (Lens e.a. 2010, 61; zie ook Roberts 2009, 371). Opvallend is dat de deelnemers desondanks van mening zijn dat het spreekrecht en de schriftelijke verklaring hebben bijgedragen aan de emotionele verwerking van het gebeurde, maar niet aan verminderde angst of boosheid ten opzichte van de dader.

Kortom, een aanzienlijk deel van de slachtoffers die een ernstig misdrijf hebben ondergaan, verwacht lange straffen. Van deze groep mag ook niet verwacht worden er genuanceerde meningen over de dader op na te houden. Tegelijk kan deze groep gemakkelijk worden misbruikt door politici en opiniemakers die inzetten op hogere straffen. Veel slachtoffers fungeren vaak ongewild als *Fundgrube* van punitieve kruisvaarders. Zonder twijfel speelt het wraakmotief binnen deze groep een grote rol.

Herstelrecht en wraak

Pemberton (2011b) wijst erop dat bij personen die deelnemen aan het spreekrecht of de schriftelijke slachtofferverklaring, een hoog posttraumatisch klacht-

Bas van Stokkom

niveau overheerst. Zij zijn voor een aanzienlijk deel daadwerkelijk getraumatiseerd geraakt door hun slachtofferschap. De slachtofferdoelgroep van herstelrechtelijke processen wijkt daarvan sterk af: zij hebben voorafgaand aan het gesprek veel lagere niveaus van boosheid, angst en posttraumatische stress. Mede hierom zijn de deelnemende slachtoffers – anders dan de deelnemers aan spreekrecht en SSV – doorgaans ook (zeer) tevreden over hun deelname en zijn woede en angst na afloop van het gesprek verder gedaald. Volgens Pemberton voldoet die beschrijving goed aan het slachtofferbeeld binnen het herstelrecht: slachtoffers die compensatie prefereren boven vergelding en welwillend staan ten opzichte van de geloofwaardigheid van de uitingen van de dader. Deze groep slachtoffers zal vooral veel voorkomen bij minder zware misdrijven, waarin herstel een reëel doel is en angst en boosheid van slachtoffers slechts een marginale rol vervullen (Pemberton 2011b). En het zijn ook deze zaken die in Europa doorgaans het meest geschikt worden geacht voor herstelrechtelijke afdoeningen. Veel herstelbemiddelaars vatten wraak op als een contra-indicatie voor deelname aan bemiddeling.

Zo beschouwd zou herstelrecht veraf staan van wraak en vergelding. Renée Kool (2005) heeft echter eerder in dit tijdschrift herstelrecht als een communicatieve vorm van wraak omschreven. Slachtoffers krijgen de gelegenheid zich te verweren tegen de krenking en het toegebrachte leed, zij het dat hun verweer geen geweldadige vormen mag aannemen: wraak behoeft dus stilering. Tegelijk draagt het herstelrecht volgens Kool een component van vergelding in zich: de publieke normschending moet tot uitdrukking worden gebracht. Aldus kunnen wraakgevoelens productief worden gemaakt. Slachtoffer-daderconfrontaties zijn vanuit dit perspectief juist bedoeld om de expressie en ombuiging van retributieve gevoelens (als verzamelnaam voor verontwaardiging, oplopend van boosheid tot wrok en wraak) te stimuleren. Lode Walgrave (2008) spreekt in dat verband over ‘constructieve retributie’.

Mede daarom vinden onder andere in Australië ook herstelbemiddelingen plaats in de context van zwaardere misdrijven. Zijn de wraakgevoelens van slachtoffers na afloop van die bemiddelingen verminderd? De onderzoekers Lawrence Sherman en Heather Strang (2011) bevestigen dat: slachtoffers die een relatief zwaar misdrijf hadden meegemaakt en met posttraumatische stresssymptomen kampen, rapporteerden na een bemiddelingsgesprek behoorlijk tot spectaculair minder wraakgevoelens. Veel slachtoffers twijfelden of ze wel aan bemiddeling moesten beginnen omdat ze hun emoties niet in de hand zouden houden; veel slachtoffers grepen echter het bemiddelingsgesprek aan omdat ze zo de kans hadden ‘(to) let the bastard have a piece of my mind’ (Sherman & Strang 2011, 156).

De slachtoffers stapten gefocust op hun eigen gevoelens het gesprek binnen. Maar wraak en woede maakten tijdens de gesprekken plaats voor begrip of meer neutrale emoties. Uit de casussen die door de onderzoekers worden besproken, blijkt dat slachtoffers zelfs sympathie voor de daders ontwikkelden, vooral door open te staan voor de vaak miserabele toestand waarin die zich bevinden. Deze effecten deden zich niet voor binnen een formele procedure van vervolging en berechting.

Het veranderingsproces kan volgens de onderzoekers worden toegeschreven aan de omkering van statusrangorde. Door het misdrijf, zo veronderstellen ze, hebben daders hun macht laten gelden. De misdaad is het symbool geworden van dominantie over het slachtoffer. Als het slachtoffer niets doet, blijft die hiërarchie intact. Pas als de dader de gevangenis in gaat (retributie) of door het stof kruipt en het slachtoffer zijn verontschuldiging(en) en compensatie aanbiedt (herstel), wordt de inferioriteit van het slachtoffer ongedaan gemaakt (zie ook Walgrave 2008, 117). In biologische termen: het slachtoffer komt als 'top dog' tevoorschijn. De bevindingen van Sherman en Strang berusten niet op anekdotische bewijsvoering. Zij hebben systematisch vastgesteld dat participatie in herstelrecht wraakverlangens laat afnemen, zowel bij lichte als zware zaken. Aldus komen slachtoffers ook sneller toe aan zelfherstel.

Kathleen Daly (2004; zie ook Van Stokkom 2008) is op basis van haar onderzoek in South Australia echter tot andere bevindingen gekomen. In het merendeel van de conferenties die zij heeft onderzocht, hadden de slachtoffers nauwelijks psychische schade ondervonden. Velen meenden dat de jonge dader uit de gevangenis moest blijven en wilden hem ondersteunen, zij het vaak op een ruwe of geërgerde manier. Deze ondersteunende attitude doet zich volgens Daly niet voor wanneer slachtoffers diep geraakt zijn door het delict en nog altijd worstelen met de impact van het gewelddadige gedrag. Deze slachtoffers zijn veel minder betrokken op herstellend gedrag tijdens de ontmoeting. De meesten onder hen zijn van mening dat het belangrijker is om eerlijk bejegend te worden dan sympathie te tonen voor de dader. Slachtoffers die maar weinig geraakt zijn door het delict neigen ertoe precies andersom te redeneren: voor deze groep is het makkelijker om betrokken te zijn op de toestand van de dader.

Een opmerkelijke bevinding uit Daly's onderzoek was dat slachtoffers die sterk worstelden met de gevolgen van de misdaad ook na afloop van de conferentie in sterke mate boos of angstig bleven. Ze neigden ertoe de dader nog steeds te zien als een 'slecht mens'. Luisteren naar de dader veroorzaakte eerder hernieuwde wraakgevoelens dan herstel van zelfrespect of herstel van het aangedane onrecht. Die bevindingen komen sterk overeen met de gevoelens van de deelnemers aan spreekrecht of SSV. Een positievere beoordeling van de dader ligt buiten bereik, vaak omdat boosheid en verbittering niet geluwd zijn.

De bevindingen van genoemde onderzoekers lopen dus ver uiteen. Dieper gravend onderzoek zal moeten uitwijzen hoe de vork precies in de steel zit.⁶

Therapeutisering

Ten slotte ga ik in op een verwante normatieve kwestie: spreekrecht en herstelrecht kunnen bijdragen aan de verwerking van het leed van het slachtoffer, maar zouden deze procedures expliciet therapeutische doeleinden moeten ambiëren?

6 Lode Walgrave wees me erop dat de door Kathleen Daly onderzochte bemiddelingsvormen lang niet aan alle herstelrechtelijke voorwaarden voldoen.

Bas van Stokkom

Er bestaat heden ten dage behoorlijke maatschappelijke druk om binnen afdelingen therapeutische taal te omarmen (Furedi 2004; Richards 2005). Er is een nieuwe generatie van evaluatieonderzoek ontstaan waarin het vaststellen van positieve effecten op het slachtoffer een belangrijke plaats inneemt. Zoals gezegd, er zijn vele nieuwe termen geïntroduceerd, waaronder *healing*, *closure* en emotioneel herstel. Het gemak waarmee verondersteld wordt dat slachtoffers zouden moeten toekomen aan vergeving, geeft te denken. Deze therapeutische logica lijkt het huidige onderzoek naar slachtofferbehoeften te domineren. Lawrence Sherman en Heather Strang bijvoorbeeld, formuleren de doeleinden van het *Jerry Lee Program on Restorative Justice* op de volgende wijze: 'to learn whether a kind of justice can change people's lives for the better, with long-term effects'. Het programma focust op veel slachtoffereffecten. De eerste onderzoeksvraag die behandeld wordt, luidt: 'Can it [restorative justice; BvS] cure the post-traumatic stress symptoms and improve health of crime victims?' Meer en meer evaluatiestudies zijn gericht op de psychologische behoeften van slachtoffers, met het doel positieve effecten vast te stellen (Strang 2002; Strange.a. 2006; Wemmers & Cyr 2005).

Naast onderzoekers pleiten ook woordvoerders van 'therapeutic jurisprudence' ervoor dat het recht tegemoetkomt aan therapeutische behoeften (Erez e.a. 2011). Dat betekent dat de strafprocedure de taak krijgt toebedeeld om bijvoorbeeld lagere scores op posttraumatische stresssymptomen te bereiken. Het introduceren van een therapeutische logica binnen de strafprocedure betekent ook dat concepten als 'heel worden' en 'persoonlijke groei' een grotere betekenis verkrijgen en de discussie over vaststellen van schuld (en straf) kunnen belasten.

Binnen het herstelrecht zien we eveneens een opmars van therapeutische waarden. De focus op 'victim effects' kan strategische voordelen hebben voor een hervormingsbeweging als herstelrecht, omdat het refereert aan verbeteringen binnen een slachtoffergevoelige context. Als bijkomend effect zouden grotere aantallen slachtoffers willen participeren binnen herstelrechtelijke programma's (Daems 2007).

Echter, de focus op 'therapeutische effecten' kan onbedoelde effecten sorteren. Men zou bijvoorbeeld verleid kunnen worden om strategieën te promoten die positieve resultaten met zich meebrengen, zoals het aanmoedigen van daders om hun excuses aan te bieden en het aanmoedigen van slachtoffers om rekening te houden met de handicaps van de dader. Dat zou gemakkelijk de waardigheid van slachtoffers kunnen ondermijnen.

Therapeutische doeleinden zijn ook moeilijk te verenigen met enkele kernwaarden van het herstelrecht. Bemiddeling beoogt een veilige dialoog te bieden waarin de participanten hun persoonlijke ervaringen met betrekking tot het conflict kunnen uiten. Uiteraard kan slachtoffer-daderbemiddeling onbedoeld positieve psychologische effecten genereren. De dialoog kan persoonlijke veranderingen voortbrengen, bijvoorbeeld omdat slachtoffers leren dat het misdrijf niet plaatsvond vanwege iets dat zij zelf deden (Strang e.a. 2006). Niet voorziene therapeutische effecten vormen aldus een 'bonus'. Zou men echter bij voorbaat therapeutische effecten verwachten (van hogere zelfachting tot vergeving), dan zou onnodige extra druk op de participanten worden uitgeoefend. Bovendien, in morele termen

is de bemiddeling niet primair een zaak van omgaan met het ondervonden leed, maar eerder een zaak van accepteren van verantwoordelijkheid. Dat betekent voor het slachtoffer: op integere wijze zijn eigen verhaal vertellen. Anders gezegd, (herstel)recht en slachtofferhulp hebben elk hun eigen doeleinden en werkwijzen. Het is van belang die twee logica's van elkaar te onderscheiden.

Ook het spreekrecht wordt geacht bij te dragen aan het psychologische welbevinden van het slachtoffer. Of zoals de Nederlandse wetgever het in de Aanwijzing Slachtofferzorg zegt: het afleggen van een verklaring tijdens de zitting moet een bijdrage leveren aan het herstel van de emotionele schade die het delict heeft veroorzaakt. Maar kan het wel de bedoeling zijn dat het spreekrecht therapeutische doelen omarmt? Ik meen dat het spreekrecht moet bijdragen aan het doel dat slachtoffers gehoord worden en uiteindelijk ook aan het herstel van vertrouwen in de rechtsstaat. De expressie van eigen standpunten heeft een zelfstandige waarde, los van therapeutische doeleinden. En ook hier kan therapeutisering de waardigheid van het slachtoffer ondermijnen.

We zouden zorgvuldig moeten onderscheiden tussen de vraag wat het slachtoffer nodig heeft en wat het rechtssysteem moet bieden. Rechters dienen een onafhankelijk oordeel te vellen. Zij zijn verplicht om vele factoren daarbij te betrekken, waaronder de rechten van de verdachte en de vereisten van eerlijke procesvoering (Bandes 2001). De rechter heeft ook verplichtingen naar het bredere publiek. Al die factoren perken de mogelijkheden in om ook therapeutische doeleinden te realiseren.

Daarnaast: we moeten het ook niet willen. Het vertolken van de eigen visie moeten we loskoppelen van het verwerkingsproces van het slachtoffer. De 'victim's voice' heeft een onafhankelijke en eigenstandige betekenis en is constitutief voor het herwinnen van vertrouwen en zelfrespect als burger, iemand die waardig behandeld dient te worden, over gelijke rechten beschikt, en die recht heeft op de publieke veroordeling van het onrechtmatige gedrag van de dader.

Het voorgaande is geen reden om therapie en haar bron van kennis, de positieve psychologie, als irrelevant af te doen. Integendeel, positieve psychologie draagt bij aan een beter begrip van slachtoffermotieven als herkenning, zelfrespect, wraak en vergeving. Die wetenschappelijke discipline draagt ook bij aan meer inzicht in de redenen waarom zich schadelijke en ondersteunende effecten kunnen voordoen tijdens het strafproces en de bemiddelingsprocedure.

Conclusies

Vorenstaande beschouwing leidt tot twee paradoxale conclusies. Ten eerste moet wraak als een begrijpelijke emotionele reactie op het aangedane onrecht worden gezien. In termen van leedverwerking en het ontwikkelen van nuchtere oordelen over het delict en de gevolgen ervan, moeten slachtoffers woede hebben gevoeld. Ten tweede, wanneer het gaat om het aanhoudend herkauwen van de ondervonden ellende lijkt het plausibel om wraak als een irrationele factor te zien: in beslag genomen door spookbeelden, onthouden we onszelf van meer productieve benaderingen (Elster 1990). De ironie van wraak is dat destructieve fantasieën de

Bas van Stokkom

emotionele ongenoegens bestendigen die wraak nemen juist zou moeten beëindigen.

De onderzoeksbevindingen die in dit artikel zijn besproken, laten zien dat wraakmotieven vooral gerelateerd zijn aan de dader een les leren ('de waarheid zeggen'; 'niet over je heen laten lopen'). De verwachting dat wraak een goed gevoel zou geven en de balans van lijden zou vereffenen, speelt slechts een marginale rol. Wraak moet gezien worden als een ongeschikte manier van reageren op ervaren onrecht, behalve in de eerste periode na victimisering (Orth 2004; ook Crombag e.a. 2003).

Straf en andere vormen van 'omlaag halen' van de dader schenken slechts tijdelijk bevrediging; straf lijkt niet in staat het langetermijnvermogen van het slachtoffer om om te gaan met verlies positief te beïnvloeden. Het zou dan ook onacceptabel zijn om slachtoffers te laten geloven dat langere straffen zouden bijdragen aan hun welzijn. Het populistisch geloof dat hard straffen tot 'closure' zou leiden, is een fantasie. Gelukkig zijn de meeste slachtoffers – ondanks wraakgevoelens – niet van mening dat leedtoevoeging hen zal helpen. Ze willen vooral dat recht wordt gedaan.

Het voorgaande illustreert dat wraak vanuit een moreel perspectief problematisch is. Wrekers voelen zich dikwijls gedwongen iets slechts in zichzelf te cultiveren. Om macht te herwinnen en controle te verkrijgen over de dader zou daadwerkelijk wraak nemen ook heftiger uitvallen dan het voorafgaande misdrijf (Stuckless & Goranson 1992; Elster 1990). Geconcludeerd kan worden dat wraak niet zozeer gerelateerd is aan rechtvaardigheid, maar eerder aan het herwinnen van status, eer en het demonstreren van superioriteit (Meyer 2005).

Literatuur

- Bandes, S. (2001) *When Victims Seek Closure: Forgiveness, Vengeance, and the Role of Government*. http://papers.ssrn.com/paper.taf?abstract_id=223590.
- Berry, J.W. e.a. (2005) Forgivingness, Vengeful Rumination, and Affective Traits. *Journal of Personality*, 73(1), 183-222.
- Bies, R.J. & T.M. Tripp (1996) Beyond distrust: 'Getting even' and the need for revenge. In: R.M. Karmer & T.R. Tyler (Eds.), *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*. Thousand Oakes: Sage, p. 246-260.
- Bradfield, M. & K. Aquino (1999) The Effects of Blame Attributions and Offender Likability on Forgiveness and Revenge in the Workplace. *Journal of Management*, 25(5), 607-631.
- Carlsmith, K.M. e.a. (2008) The paradoxical consequences of revenge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(6), 1316-1324.
- Crombag, H. e.a. (2003) On Vengeance. *Psychology, Crime & Law*, 9(4), 333-344.
- Daems, T. (2007) The victim-dimension of restorative interventions: a lurking therapeutization? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 1.
- Dijk, J. van (2008) *Slachtoffers als zondebokken*. Apeldoorn-Antwerpen: Maklu.
- Dijk, J. van (2009) Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood. *International Review of Criminology*, 16, 1-33.
- Edwards, J. (2004) An Ambiguous Participant: The Crime Victim and Criminal Justice Decision Making. *British Journal of Criminology*, 44, 967-982.

- Elias, R. (1996) Paradigms and paradoxes of victimology. In: C. Sumner e.a. (Eds.), *International victimology: selected papers from the 8th International Symposium*. Canberra: Australian Institute of Criminology.
<http://aic.gov.au/publications/proceedings/27/elias.html>.
- Elster, J. (1990) Norms of revenge. *Ethics*, 1000, 862-885.
- Erez, E. (1999) Who's afraid of the big bad victim? Victim impact statements as victim empowerment and enhancement of justice. *Criminal Law Review*, juli, 545-556.
- Exline, J. & R.F. Baumeister (2000) Expressing Forgiveness and Repentance. In: M.E. McCullough e.a. (Eds.), *Forgiveness. Theory, Research, and Practice*. New York/Londen: The Guilford Press, p. 133-155.
- French, P. (2001) *The Virtues of Vengeance*. Kansas: University of Kansas Press.
- Frijda, N.H. (1994) On vengeance. In: S.H.M. van Goozen e.a. (Eds.), *Emotions: Essays on Emotion Theory*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, p. 263-289.
- Furedi, F. (2004) *Therapy Culture. Cultivating vulnerability in an uncertain age*. Londen: Routledge.
- Gaubatz, K. (1995) *Crime in the Public Mind*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Govier, T. (2002) *Forgiveness and Revenge*. Londen/New York: Routledge.
- Hennesy, D.A. & D.L. Wiesenath (2005) Driving Vengeance and Willful Violations: Clustering of Problem Driving Attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 35(1), 61-79.
- Hoyle, C. (2011) Empowerment through Emotion: The Use and Abuse of Victim Impact Evidence. In: E. Erez e.a. (Eds.), *Therapeutic Jurisprudence and Victim Participation in Criminal Justice: International Perspectives*. Carolina Academic Press, p. 249-283.
- Jacoby, S. (1983) *Wild Justice. The Evolution of Revenge*. New York: Harper & Row.
- Kanwar, V. (2001) Capital Punishment as 'Closure': The Limits of a Victim-Centered Jurisprudence. *New York University Review of Law and Social Change*, 27, 215-255.
- Kay, J.W. (2007) Murder victims' families for reconciliation. In: D. Sullivan & L. Tift, *Handbook of restorative justice: a global perspective*. Londen: Routledge, p. 230-245.
- Kool, R. (2005) Herstel: een communicatieve vorm van wraak. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 5(3), 24-33.
- Lens, K e.a. (2010) *Het spreekrecht in Nederland: een bijdrage aan het emotioneel herstel van slachtoffers?* Universiteit van Tilburg/Intervict.
- Maruna, S. & A. King (2004) Public Opinion and Community Penalties. In: A.E. Bottoms, S.A. Rex & G. Robinson (Eds.), *Alternatives to Prisons*. Cullompton: Willan, p. 83-112.
- McCullough, M.E. e.a. (2001) Vengefulness: Relationships with forgiveness, rumination, well being, and the big five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 601-610.
- Meyer, L.R. (2005) *The New Revenge and the Old Retribution: Insights from Monte Cristo*. <http://webpace.quinnipiac.edu/meyer/revenge.pdf>.
- Miller, D.T. (2001) Disrespect and the Experience of Injustice. *Annual Review of Psychology*, 52, 52-553.
- Mitscherlich, A. & M. Mitscherlich (1967) *The inability to mourn: Principles of collective behavior*. New York: Grove Press.
- Murphy, J. (2003) *Getting Even: Forgiveness and its Limits*. New York: Oxford University Press.
- Newberg, A. e.a. (2000) The Neurological Correlates of Forgiveness. In: M.E. McCullough e.a. (Eds.), *Forgiveness. Theory, Research, and Practice*. New York/Londen: The Guilford Press, p. 91-110.
- Nozick, R. (1981) *Philosophical Explanations*. Oxford University Press.
- Orth, U. (2004) Does Perpetrator Punishment Satisfy Victims' Feelings of Revenge? *Aggressive Behavior*, 30, 62-70.

Bas van Stokkom

- Orth, U. e.a. (2006) Feelings of Revenge, Retaliation Motive, and Posttraumatic Stress Reactions in Crime Victims. *Journal of Interpersonal Violence*, 2(2), 229-243.
- Pemberton, A. (2005) Het spreekrecht: vergelding of herstel? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 5(3), 34-44.
- Pemberton, A. (2011a) De emotionele hond en zijn rationele staart in recent onderzoek naar slachtoffers van een misdrijf. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 11(4), 17-27.
- Pemberton, A. (2011b) Slachtofferbewegingen en herstelrecht. Over het belang van de realiteit achter de stereotypen. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 11(4), 28-45.
- Pemberton, A. (2012) Too readily dismissed? A Victimological Perspective on Penal Populism. In: H. Nelen & J. Claessen (Eds.), *Beyond the Death Penalty. Reflections on Punishment*. Cambridge: Intersentia, p. 105-120.
- Pemberton, A., F.W. Winkel & M.S. Groenhuijsen (2006) Op weg naar slachtoffergerichte theorievorming in het herstelrecht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 6(1), 48-64.
- Richards, K.M. (2005) Unlikely Friends? Oprah Winfrey and Restorative Justice. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 38(3), 381-399.
- Roberts, J. (2009) Listening to the Crime Victim: Evaluating Victim Input at Sentencing and Parole. In: M. Tonry (Ed.), *Crime, punishment, and politics in comparative perspective* (Crime and Justice: A Review of research, 38), University of Chicago.
- Roberts, J. & M. Hough (2005) *Understanding Public Attitudes to Criminal Justice*. Maidenhead: Open University Press.
- Sarat, A. (1997) Vengeance, Victims and the Identities of Law. *Social and Legal Studies*, 6(2), 163-190.
- Scheff, T.J. (1994) *Bloody Revenge; Emotions, Nationalism and War*. Boulder, CAL.: Westview Press.
- Sherman, L. & H. Strang (2011) Empathy for the Devil. The Nature and Nurture of Revenge. In: S. Karstedt e.a. (Eds.), *Emotions, Crime and Justice*, Oxford: Hart, p. 145-168.
- Solomon, R. (1990) *A Passion for Justice: Emotions and the Origins of the Social Contract*. New York: Addison-Wesley.
- Stokkom, B. van (2008) The expressive function of restorative punishment. A public interest perspective. In: R. Mackay e.a. (Eds.), *Images of Restorative Justice Theory*. Frankfurt am Main: Verlag für Polizei und Wissenschaft, p. 151-167.
- Stokkom, B. van (2011) Victim needs, self-respect and 'closure': does revenge satisfy? In: E. Erez e.a. (Eds.), *Therapeutic Jurisprudence and Victim Participation in Justice: International Perspectives*. Carolina Academic Press.
- Stokkom, B. van (2012) A 'Natural Right to Revenge'? Victim Impact Statements and Penal Populism. In: H. Nelen & J. Claessen (Eds.), *Beyond the Death Penalty. Reflections on Punishment*. Cambridge: Intersentia, p. 121-138.
- Strang, H. (2002) *Repair or Revenge: Victims and Restorative Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Strang, H. e.a. (2006) Victim Evaluations of Face-to-Face Restorative Justice Conferences: A Quasi-Experimental Analysis. *Journal of Social Issues*, 62(2), 281-306.
- Stuckless, N. & R. Goranson (1992) The Vengeance Scale: development of a measure of attitudes toward revenge. *Journal of Social Behavior and Personality*, 7, 25-42.
- Tripp, T.M. e.a. (2007) A Vigilante Model of Justice: Revenge, Reconciliation, Forgiveness, and Avoidance. *Social Justice Research*, 20(1), 10-34.
- Tripp, T.M. & R.J. Bies (1997) Whats good about revenge? In: R.J. Lewicki e.a. (Eds.), *Research on negotiation in organizations* (vol. 6). Greenwich, CT: JAI Press, p. 145-160.
- Vidmar, N. (2000) *Retribution and Revenge* (Duke Law School Working Paper SSRN). http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=875449.

- Walgrave, L. (2008) *Restorative Justice, Self-Interest and Responsible Citizenship*. Cullompton: Willan Publishing.
- Wemmers, J.A. & K. Cyr (2005) Can Mediation Be Therapeutic for Crime Victims? An Evaluation of Victims' Experiences in Mediation with Young Offenders. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 47, juli, 527-544.
- Worthington, E. (2006) *Forgiveness and Reconciliation: Theory and Application*. New York: Routledge.
- Zedner, L. (2002) Victims. In: M. Maguire e.a. (Eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Oxford University Press, p. 419-456.
- Zimring, F.E. (2003) *The Contradictions of American Capital Punishment*. Oxford: Oxford University Press.